ISLAMIC WORLD POLITICAL RESEARCH

Open Access Quarterly Journal

https://priw.ir

Vol. 16, No-3, Autumn 2026, pp. 67-78

https://doi.org/10.22034/priw.16.3.5 E-ISSN: 1294-3116

Examining the Moral Lifestyle of Citizens in the Islamic Governance System

Hassan Khodravan*

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Payame Noor University, Tehran, Iran. (*Corresponding Author)
Email: h.khodravan@pnu.ac.ir

Received: 2026/09/02 | **Review:** 2026/10/22 |**Accepted:** 2026/10/25 |**Published:** 2026/11/12

E X T E N D E D A B S T R A C T

Introduction

The Islamic Revolution of Iran in 1979 achieved several significant outcomes, including political independence, resistance to Western cultural dominance, and the establishment of a model of governance grounded in religion and spirituality. Nevertheless, despite these achievements and the objectives articulated in the Constitution and the Second Step Statement of the Revolution, a gap remains between revolutionary ideals and the actual social conditions of citizens. One of the most important manifestations of this gap concerns the ethical lifestyle of citizens and government officials.

Article 3 of the Constitution emphasizes the creation of a healthy moral environment and the education of individuals characterized by faith and virtuous conduct. However, the persistence of social problems, administrative violations, financial misconduct, and public distrust indicates that the effective realization of these objectives remains challenging. The central research problem is therefore the failure of Islamic governance to sufficiently translate its ethical aspirations into the lived experiences and social behaviors of citizens. This issue is particularly significant because, according to the theory of secondary legitimacy, the long-term legitimacy of a political system increasingly depends on its effectiveness and citizens' satisfaction. The research examines the relationship between religion, ethics, and governance, analyzes competing interpretations of Islamic governance, and investigates the absence of strategic analysis in the ethical development of government managers. It ultimately aims to propose a strategic framework for improving the ethical lifestyle of both citizens and government institutions.

Methodology

This research is applied-theoretical in purpose and employs a descriptive-analytical approach based

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-28]

[DOI: https://doi.org/10.22034/priw.16.3.5]

on documentary and argumentative analysis. Its analytical framework draws on four categories of sources: legal and political documents, including the Constitution of the Islamic Republic of Iran and the Second Step Statement; religious and philosophical texts by scholars such as Javadi Amoli, Mesbah Yazdi, Motahhari, Mahdavi Kani, Soroush, and Malekian; management and organizational behavior literature, including the works of Robbins, Pesarان Ghadir, Mogimi, and Abedi Jafari; and studies addressing social problems and political legitimacy. Sources were selected according to their explicit conceptual relevance to religious structure, social ethics, legitimacy, and governance effectiveness. The analysis was conducted in three stages. First, key propositions concerning religion, ethics, and governance were identified through open coding and classified into conceptual categories. Second, four competing interpretations of Islamic governance were examined and evaluated according to their compatibility with the Constitution and the theoretical foundations of legitimacy. Third, the findings were integrated to formulate a ten-part strategic framework for improving ethical lifestyle and governance. Analytical credibility was supported through parallel document review, examination of in-text citations against the references, and the distinction between theoretical propositions and empirical evidence. Given its documentary and argumentative nature, the research does not claim statistical generalizability.

Findings

The findings identify four competing interpretations of Islamic governance. The maximalist comprehensive interpretation seeks to regulate all individual and social dimensions of life through religious teachings, thereby imposing excessive expectations on government and conflating spiritual matters with rational administrative responsibilities. The corporatist interpretation regards governance as the privilege of a particular religious group, potentially excluding other specialists and confusing religious and political institutions. The idealistic interpretation emphasizes the moral qualifications and religious commitment of rulers; although ethical integrity is valuable, it cannot independently ensure administrative competence, scientific decision-making, or long-term effectiveness. The realistic interpretation, which the study supports, is based on religious democracy and the principle of non-contradiction with religion rather than complete derivation of every governmental decision from religious texts. This approach provides room for rationality, professional expertise, collective decision-making, public participation, and institutional accountability.

The second finding concerns the absence of a coherent strategic framework for the ethical training and selection of managers across post-revolutionary governments. Managerial appointments have often been influenced by political, ideological, or group considerations rather than systematic psychological, ethical, and professional criteria. This deficiency has contributed to administrative and financial misconduct, economic corruption, and declining public trust. The third finding indicates that the failure to realize Article 3 is rooted in the dominance of maximalist interpretations, the reduction of religiosity to ritual practices, and the lack of continuous reconsideration of governance structures and their effectiveness. Based on these findings, the study proposes a ten-part framework emphasizing religious non-contradiction, differentiation between religion and religious behavior, institutional accountability, collective rationality, economic well-being, protection of personal spirituality, elimination of material privileges associated with religious conformity, ethical behavioral criteria in managerial selection, professional expertise over commitment alone, and avoidance of institutional and legislative tension.

Discussion and Conclusion

The findings demonstrate that the ethical lifestyle of citizens cannot be improved solely through religious instruction or individual moral exhortation. Ethical development requires a balanced understanding of the three dimensions of religion: beliefs, ethics, and religious obligations. Ethics constitutes an essential intermediary between belief and practice and must not be overshadowed by an exclusively jurisprudential or ritualistic interpretation of religion. Furthermore, religious governance requires a distinction between spiritual life, which belongs to the individual sphere, and public administration, which should be based on rationality, expertise, collective wisdom, and

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-28]

[DOI: https://doi.org/10.22034/priw.16.3.5]

accountability. The study aligns with theoretical perspectives emphasizing the independence and foundational importance of ethics, the limitations of maximalist and corporatist governance, and the dependence of secondary legitimacy on governmental effectiveness and public satisfaction. It also retains the importance of rulers' moral qualifications while considering expertise and effectiveness indispensable. Implementation priorities include strengthening collective wisdom and scientific governance, reforming taxation, transitioning from an oil-dependent economy toward a knowledge-based economy, developing high-speed internet infrastructure, and reinforcing family institutions. These measures can improve citizens' living conditions and strengthen the social foundations of ethical religious life. Future research should employ quantitative and field-based approaches to examine the relationship between economic conditions and religiosity, assess the proposed framework in administrative institutions, and comparatively investigate religious democracy alongside other models of religious governance.

K E Y W O R D S
Islamic Republic, Ethics, Law, Religious Governance, Livelihood.

How to cite
Khodravan, H. (2026). Examining the Moral Lifestyle of Citizens in the Islamic Governance System . *Political Studies of the Islamic World*, 16(3), 67–78.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-28]

[DOI: https://doi.org/10.22034/priw.16.3.5]

Copyright © 2026, The Authors. Published by Islamic World Studies Association.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

فصلنامه علمی
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام

https://priw.ir

جلد ۱۶ | شماره ۳ | پاییز | ۷۸-۶۷

https://doi.org/10.22034/priw.16.3.5 E-ISSN: 1294-3116

بررسی سبک زندگی اخلاقی شهروندان در نظام حکمرانی اسلامی

حسن خودروان

استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. (*نویسنده مسئول) h.khodravan@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۶/۱۱ **تاریخ بازنگری** ۱۴۰۵/۰۷/۳۰ **تاریخ پذیرش:** ۱۴۰۵/۰۸/۰۳ **تاریخ انتشار:** ۱۴۰۵/۰۸/۲۱

چکیده

مقاله حاضر به بررسی سبک زندگی اخلاقی شهروندان در بستر نظام حکمرانی اسلامی می‌پردازد و مسئله محوری آن این پرسش است که چرا نظام جمهوری اسلامی ایران، با وجود تعهد صریح قانون اساسی در اصل سوم به ایجاد محیط اخلاقی سالم و تربیت افراد با ایمان و اخلاق نیکو، در تحقق «زیست اخلاقی» شهروندان و مدیران با شکاف جدی روبه‌رو شده است. پیش‌فرض نظری مقاله آن است که دین در سه بُعد اعتقادیات، اخلاقیات و شریعتیات صورت‌بندی می‌شود و اخلاق، به‌واسطه فطری بودن، نسبت دووجهی و مستقلی با دین دارد؛ ازاین‌رو حکمرانی اسلامی بدون بازتولید اجتماعیِ سبک زندگی اخلاقی، به رخ‌نمایی مناسکی و هیئتی از دین‌داری فرو می‌کاهد. روش پژوهش، تحلیل اسنادی–استدلالی با رویکرد توصیفی–تحلیلی است که در آن قانون اساسی، بیانیه گام دوم انقلاب، آثار نظری اندیشمندان دینی و مدنی، و داده‌های آسیب‌های اجتماعی به‌عنوان بدنه شواهد تحلیل محتوای کیفی شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد چهار قرائت رقیب از ماهیت حکمرانی در جمهوری اسلامی شکل گرفته است: قرائت جامع‌نگرانه حداکثری، قرائت صنفیِ حکومت روحانیت، قرائت آرمان‌گرایانه حکومت دین‌داران صالح و قرائت واقع‌گرایانه مردم‌سالاری دینی. مقاله نشان می‌دهد قرائت چهارم–با معیار «عدم مغایرت با دین» به‌جای «تطابق صددرصدی»–تنها قرائتی است که هم با متن قانون اساسی (اصول ۲، ۵۶، ۹۰، ۹۶ و ۱۷۷ (سازگار است و هم با منابع مشروعیت مردم‌پایه. یافته کلیدی دیگر آن است که وجه مشترک همه دولت‌های پس از انقلاب، فقدان تحلیل راهبردی در تربیت اخلاقی مدیران بوده و همین نقیصه، چالش تربیتی را به بحران ساختاری حکمرانی تبدیل کرده است. بر پایه این یافته‌ها، مقاله الگویی ده‌بخشی برای ارتقای سبک زندگی اخلاقی شهروندان و مدیران پیشنهاد می‌کند که ستون‌های آن عبارت‌اند از: غلبه گفتمان «عدم مغایرت با دین»، تفکیک متن اصیل دین از رفتار دینی، نظام حزبی و پاسخ‌گویی و تقدس‌زدایی از زمامداران، مدیریت تابع قانون و خرد جمعی، تقدم معیشت بر دیانت در تربیت اخلاقی، خودداری دولت از مداخله در رابطه فردی انسان با خدا، حذف امتیازات مادیِ دینداری به‌منظور مقابله با ریاپروری، گزینش مدیران صرفاً بر مبنای بُعد روانشناختی–اخلاقی و پرهیز از تجسس اعتقادی، تقدم تخصص بر تعهد، و پرهیز از تنش‌زایی و قوانین جنجالی در سه قوه. نتیجه اصلی مقاله این است که مشروعیت ثانویه نظام حکمرانی اسلامی تابع کارآمدی و رضایت شهروندان است و نوسازی ساختار حکمرانی–به‌موازات حفظ موفقیت‌های انکارناپذیر نظام–شرط لازم برای احیای سبک زندگی اخلاقی است.

واژه‌های کلیدی

سبک زندگی اخلاقی، حکمرانی اسلامی، مردم‌سالاری دینی، تربیت اخلاقی مدیران، مشروعیت.

استناد به این مقاله:

خودروان، حسن (۱۴۰۵). بررسی سبک زندگی اخلاقی شهروندان در نظام حکمرانی اسلامی. *پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، ۱۶(۳)، ۷۸-۶۷.

حق انتشار این مستند، متعلق به نویسندگان آن است. © ۱۴۰۵ ناشر این مقاله، انجمن مطالعات جهان اسلام است.

این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-28]

[DOI: https://doi.org/10.22034/priw.16.3.5]

مقدمه

پیروزی انقلاب ا سلامی ایران در سال ۱۳۵۷، سه د ستاورد بزرگ را در کارنامه خود ثبت کرد: ک سب ا ستقلال‌طلبی و خروج از مدار سیاست سلطه جهانی، ایستادگی در برابر تهاجم فرهنگ غرب و یورش غرب‌گرایی، و بنیان‌گذاری الگویی نو از حکمرانی مبتنی بر دین و معنویت که توانست از دل تاریخ معاصر ایران، امید به تشکیل تمدن جدید اسلامی را زنده کند (آل‌احمد، ۱۳۶۵؛ خمینی، ۱۳۷۸). با این حال، این دستاوردها در کنار مجموعه‌ای از اهداف اعلام‌شده در قانون اساسی و بیانیه گام دوم انقلاب، همگی به‌طور کامل محقق نشده‌اند و شکاف میان آرمان‌های انقلاب و واقعیت‌های زیسته اجتماعی، به مسئله‌ای راهبردی بدل شده است.

مسئله اصلی پژوهش حاضر، شکاف میان هنجارهای اخلاقی مقرر در قانون اساسی-به‌ویژه اصل سوم که «ایجاد محیط اخلاقی سالم» و «تربیت افراد با ایمان و اخلاق نیکو» را از وظایف حکومت می‌داند-و وضعیت واقعی سبک زندگی اخلاقی شهروندان و مدیران است. شواهد اجتماعی نظیر گسترش آسیب‌های اجتماعی و نگرانی‌ها درباره وضعیت اخلاقی جامعه (رفیع‌پور، ۱۳۷۸) نشان می‌دهد که این اصل قانونی به‌طور اثربخشی اجرا نشده است. پرسش بنیادی این است که چرا نظامی که «زیست اخلاقی» را در صدر اهداف خود نهاده، در عمل با تخلف از آن مواجه شده است؟

اهمیت این مسئله از آن رو دوچندان است که در ادبیات حکمرانی اسلامی، مشروعیت ثانویه نظام تابع کارآمدی و رضایت شهروندان دانسته می‌شود (کرامت، ۱۳۹۳)؛ بنابراین بی‌توجهی به بعد اخلاقیِ حکمرانی، نه صرفاً یک نقص تربیتی، بلکه تهدیدی برای پشتوانه اجتماعی و مشروعیت خود نظام است. مقاله حاضر می‌کوشد نخست ریشه‌های این مسئله را در چهار قرائت رقیب از ماهیت حکمرانی اسلامی شناسایی و تحلیل کند و سپس راهکارهایی برای ارتقای زیست اخلاقی «ملت و دولت» پیشنهاد دهد.

هدف اصلی این پژوهش، بررسی و تحلیل وضعیت سبک زندگی اخلاقی شهروندان در بستر نظام حکمرانی اسلامی و شناسایی سازوکارهای ارتقای آن است. در پی این هدف کلی، چهار هدف جزئی دنبال می‌شود:

- تحلیل جایگاه اخلاق در ساختار سه‌گانه دین (اعتقادیات، اخلاقیات، شریعتیات) و نسبت آن با دین‌داری اجتماعی؛
- واکاوی چهار قرائت رقیب از ماهیت حکمرانی در جمهوری اسلامی ایران و ارزیابی سنجیدگی هر یک؛
- آسیب‌شناسی فقدان تحلیل راهبردی در تربیت اخلاقی مدیران دولت‌های پس از انقلاب؛
- ارائه الگویی راهبردی برای ارتقای سبک زندگی اخلاقی ملت و دولت.

پرسش پژوهش

پرسش اصلی پژوهش این است: چرا نظام حکمرانی اسلامی، با وجود اصل سوم قانون اساسی، در تحقق زیست اخلاقی شهروندان ناکام مانده است؟

پرسش‌های فرعی

- اخلاق در نسبت سه‌گانه خود با دین (اعتقاد، اخلاق، شریعت) چه جایگاهی دارد و این نسبت چه پیامدی برای حکمرانی دارد؟
- کدام‌یک از چهار قرائت از حکمرانی اسلامی-جامع‌نگرانه حداکثری، صنفی، آرمان‌گرایانه یا واقع‌گرایانه-با متن قانون اساسی و منابع مشروعیت سازگارتر است؟
- نقش فقدان تحلیل راهبردی در تربیت اخلاقی مدیران در تبدیل چالش به بحران چه بوده است؟
- چه راهکارهایی می‌تواند شکاف میان هنجار اخلاقی و زیست واقعی شهروندان و مدیران را ترمیم کند؟

پیشینه تحقیق

پیشینه موضوع در دو محور قابل صورتبندی است: نخست، ادبیات نظری نسبت دین و اخلاق و دوم، ادبیات حکمرانی دینی و مشروعیت.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-28]

[DOI: https://doi.org/10.22034/priw.16.3.5]

نسبت دین و اخلاق

در سنت فلسفه اسلامی، مسئله رابط اخلاق با دین از دیرباز محل بحث بوده است. (جوادی آملی،۱۳۷۷). با تفکیک سه‌گانه «اعتقادیات، اخلاقیات و شریعتیات» دین را در سه لایه معرفتی صورت‌بندی می‌کند و نشان می‌دهد اخلاق، لایه میانجی میان باور و عمل است. مصباح یزدی (۱۳۸۶) نیز با استدلال بر فطری بودن اصول اخلاقی، آنها را مستقل از دین و مقدم بر آن می‌داند و بر این اساس از نگاه تک‌بعدی به دین-یعنی شناختن صرفِ شریعت به‌عنوان تمامِ دین-انتقاد می‌کند. در سوی دیگر طیف، سروش (۱۳۷۴) با نظریه «قبض و بسط تئوریک شریعت» میان ماهیت دین و فهم بشری از دین تفکیک می‌کند و ملکیان، ۱۳۸۱). با طرح دین معنوی، دین‌داری را امری فردی و درونی می‌داند که حکومت نباید در آن مداخله کند. این دو قطب نظری-فطری بودن اخلاق و فردی بودن معنویت-چارچوب مهمی برای نقد مداخله‌های دولت در حوزه اخلاق فراهم می‌آورد.

حکمرانی دینی و مشروعیت

در ادبیات سیا سی–دینی ایران، بحث «دولت دینی» در برابر «دولت دین‌داران» از سوی مهدوی کنی، (۱۳۷۵) و منطقی (۱۳۸۹). صورت‌بندی شده است؛ نخستین مدافع آرمان‌گرایانه حکمرانی صالحان و دوم ناقد قرائت صنفیِ حکومت روحانیت است. فیرحی (۱۳۸۲) نیز نظام سیاسی اسلام را مبتنی بر «ولایت» و حقوق مشترک مردم و حاکم تحلیل می‌کند و مطهری (۱۳۷۰). با نقد حداکثرگرایی دینی در اداره امور دنیوی، به عقلانیت و تجربه بشری در مدیریت جامعه جایگاه مستقلی می‌دهد. در بعد مشروعیت، کرامت (۱۳۹۳) با طرح نظریه «مشروعیت ثانویه» نشان می‌دهد مشروعیت اولیه مبتنی بر خدا و دین، در بلندمدت به مشروعیت ثانویه مبتنی بر کارآمدی و رضایت شهروندان تابع می‌شود.

تربیت اخلاقی مدیران و رفتار سازمانی

در حوزه مدیریت، رابینز (۱۳۸۷)، جایگاه ارزش‌ها و اخلاق در رفتار سازمانی را تحلیل کرده و پسران قادر (۱۳۸۴) سازوکارهای تحول سازمانی و تربیت مدیران را بررسی کرده است. مقیمی (۱۳۷۷)، نیز بر اهمیت شناخت شخصیت کارکنان در گزینش مدیران تأکید کرده است. عابدی جعفری (۱۳۹۱)، با موضوع «مدیریت اسلامی در ایران» نشان می‌دهد که ادبیات مدیریت اسلامی در ایران غالباً شعاری مانده و به صورت‌بندی نظری و اجرایی نرسیده است.

شکاف پژوهشی

مرور پیشینه نشان می‌دهد پژوهش‌های موجود یا به بعد نظری نسبت دین و اخلاق پرداخته‌اند، یا به مسئله مشروعیت و مشروعیت ثانویه، یا به تربیت مدیران؛ اما پژوهشی که این سه حلقه را در یک زنجیره واحد-از فهم نظری حکمرانی تا ناکامی در تربیت اخلاقی شهروندان و مدیران-در قالب مسئله «سبک زندگی اخلاقی شهروندان در حکمرانی اسلامی» به هم پیوند دهد، یافت نمی‌شود. مقاله حاضر می‌کوشد همین خلأ را پر کند و با اتکا به تحلیل اسنادی–استدلالی، الگوی راهبردی پیشنهاد دهد.

چارچوب نظری

چارچوب نظری این پژوهش بر سه مفهوم بنیادی استوار است: ساختار سه‌گانه دین، نسبت اخلاق و دین، و مشروعیت و کارآمدی در حکمرانی دینی. این سه مفهوم، حلقه‌های یک زنجیره واحدند که از فهم نظری دین آغاز می‌شود و به وضعیت زیسته اخلاقی جامعه می‌رسد.

ساختار سه‌گانه دین

بر اساس صورت‌بندی جوادی آملی (۱۳۷۷)، دین در سه لایه «اعتقادیات» (نظام باورها)، «اخلاقیات» (نظام فضایل و رذایل) و «شریعتیات» (نظام احکام و وظایف عملی) صورت‌بندی می‌شود. این تفکیک پیامد راهبردی مهمی برای حکمرانی دارد: اگر دولت

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-28]
[DOI: https://doi.org/10.22034/priw.16.3.5]

بخواهد دین را فقط در لایه شریعتیات تحقق بخشد، بعد اخلاقی دین را که در حکم روح و جوهر آن است مغشوش خواهد کرد؛ حال آنکه مقصود اصل سوم قانون اساسی، عملاً احیای لایه اخلاقیات است، نه صرفاً اجرای شریعتیات.

نسبت اخلاق و دین

مصباح یزدی (۱۳۸۶) با استدلال بر فطری بودن اصول اخلاقی، آنها را مستقل از دین و مقدم بر آن می‌داند. این استدلال دو پیامد دارد: نخست آنکه اخلاق، پشتوانه‌ای عقلی و فرا–دینی دارد و بنابراین می‌تواند معیار نقد رفتار حکومت و شهروندان باشد؛ دوم آنکه نگاه تک‌بعدی به دین-یعنی صرفِ شریعت به‌عنوان تمام دین-از منظر این استدلال خطاست و باید اخلاقیات و اعتقادیات را در کنار آن قرار داد. در همین راستا، رابطه انسان با خود، خدا و جامعه به‌عنوان سه محور اصلی رفتار اخلاقی صورت‌بندی می شود و استدلال کلیدی مقاله بر پایه این نکته است که ائمه معصومین (ع) در امور دنیوی، کاملاً عقلانی و کارشناسی عمل می‌کردند، نه وحیانی (شیخ مفید؛ منتظرالقائم، ۱۳۸۴: ۱۲۶–۱۳۰). این بدان معناست که الگوی حکمرانی دینی در اداره امور اجتماعی، الگوی عقلانیت و کارشناسی است و نباید صدور احکام وحیانی را جایگزین تحلیل راهبردی و تصمیم‌گیری کارشناسی گرفت.

مشروعیت و کارآمدی در حکمرانی دینی

مطابق نظریه مشروعیت ثانویه (کرامت، ۱۳۹۳)، مشروعیت اولیه نظام که بر مبنای خدا و دین صورت‌بندی می شود، در بلندمدت به مشروعیت ثانویه تابعِ کارآمدی و رضایت شهروندان تابع می‌شود. این نظریه پیوند نظری میان دو بعد دینی و مدنی حکمرانی را برقرار می‌کند: حکمرانی اسلامی، اگر کارآمد نباشد و رضایت شهروندان را جلب نکند، حتی در صورت صحت مشروعیت اولیه، از منظر اجتماعی دستخوش تقلیل مشروعیت ثانویه می‌شود. از همین‌رو، سبک زندگی اخلاقی شهروندان صرفاً یک مسئله فرهنگی نیست، بلکه جزء لاینفک پشتوانه اجتماعیِ مشروعیت است.

از دین‌داری فردی تا حکمرانی

در این چارچوب، نقطه اتصال دو بحث پیشین آن است که اگر دین‌داری در لایه معنویتی فردی بماند و به زندگی اخلاقی اجتماعی تبدیل نشود، حکمرانی دینی به دو پدیده زیانبار دچار می‌شود: نخست، «قرائت مناسکی–هیئتی» از دین که غفاری هشجین و همکاران (۱۳۹۱) نشان می‌دهند هیئت‌های مذهبی در صورت غلبه، دین‌داری را به تعارض مناسکی تقلیل می‌دهند؛ دوم، تهدید مشروعیت ثانویه به‌واسطه فاصله گرفتن از نیازهای معیشتی و کارآمدی. بنابراین چارچوب نظری مقاله بر این گزاره ترکیبی استوار است: حکمرانی اسلامی موفق، حکمرانی‌ای است که سه لایه اعتقادیات، اخلاقیات و شریعتیات را در تعادل نگه دارد، حوزه فردی معنویت را از مداخله دولت مصون بدارد و کارآمدی و عدالت اجتماعی را به‌عنوان بستر دین‌داری اصیل ساخته و پرداخته کند.

روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی–نظری است و از نظر روش، توصیفی–تحلیلی با رویکرد تحلیل اسنادی–استدلالی است. روش مذکور، روشی کیفی و بنیادی است که به‌ویژه در مطالعات میان‌رشته‌ای (فلسفه دین، علوم سیاسی و مدیریت) به‌کار می‌رود و بر سه عنصر تحلیلی تکیه دارد: نخست، تحلیل محتوای کیفی اسناد رسمی؛ دوم، تحلیل استدلالیِ گزاره‌های نظری؛ سوم، ترسیم الگوی راهبردی بر پایه یافته‌ها.

نمونه و منابع داده

جامعه مورد مطالعه شامل چهار دسته اسناد و منابع است:

۱. اسناد حقوقی–سیاسی: قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (به‌ویژه اصول ۲، ۳، ۵، ۵۶، ۹۰، ۹۶ و ۱۷۷ (و بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی؛

۲. متون نظری دینی–فلسفی: آثار جوادی آملی، مصباح یزدی، مطهری، مهدوی کنی، منطقی، سروش و ملکیان؛

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-28]

[DOI: https://doi.org/10.22034/priw.16.3.5]

۳. متون مدیریت و رفتار سازمانی: رابینز، پسران قادر، مقیمی و عابدی جعفری؛
۴. منابع مربوط به آسیب‌های اجتماعی و مشروعیت: رفیع‌پور، کرامت و غفاری هشجین و همکاران.

معیارهای ورود و خروج

معیار ورود، صراحت گزاره درباره یکی از سه مفهوم محوری (ساختار دین، اخلاق اجتماعی، مشروعیت و کارآمدی) بود؛ منابع فاقد رابطه مفهومی با مسئله پژوهش از تحلیل خارج شدند.

راهبرد تحلیل

تحلیل در سه گام انجام شد:

- گام اول (کدگذاری باز): گزاره‌های کلیدی متن‌ها درباره اخلاق، دین‌داری و حکمرانی کدگذاری و در سه دسته مفهومی طبقه‌بندی شد؛
- گام دوم (تحلیل استدلالی): چهار قرائت از حکمرانی اسلامی، بر اساس سازگاری‌شان با متن قانون اساسی و منابع مشروعیت، ارزیابی و صورت‌بندی شد؛
- گام سوم (صورت‌بندی الگوی راهبردی): با تلفیق یافته‌های گام‌های پیشین، راهکارهای دهبخشی برای ارتقای سبک زندگی اخلاقی استخراج شد.

اعتبار و پایایی

اعتبار تحلیل از طریق بازخوانی موازی اسناد، تطبیق استنادهای درون‌متن با منابع فهرست شده، و تفکیک صریح گزاره‌های نظری از شواهد تجربی تضمین شد. محدودیت پژوهش آن است که روش اسنادی–استدلالی، برخلاف روش‌های کمّی، قابلیت تعمیم آماری ندارد؛ با این حال، برای صورت‌بندی الگوهای نظری و راهبردی، ابزاری معتبر و شناخته‌شده است.

یافته‌ها

یافته‌های پژوهش در سه محور صورت‌بندی می‌شود: چهار قرائت از حکمرانی اسلامی، آسیب‌شناسی فقدان تحلیل راهبردی در تربیت اخلاقی مدیران، و تحلیل علت ناکامی در تحقق اصل سوم قانون اساسی.

چهار قرائت از حکمرانی در جمهوری اسلامی

تحلیل متون نشان می‌دهد درباره ماهیت حکمرانی اسلامی، چهار قرائت رقیب شکل گرفته است که هر یک مبنایی نظری، منابعی استنادی و پیامدی حکمرانی دارد.

جامع‌نگرانه حداکثری

بر اساس این قرائت، حکومت باید تمام ابعاد زندگی فردی و اجتماعی شهروندان را بر مبنای دین سازمان دهد و هیچ قلمروی از حیات اجتماعی را از تعالیم شریعت جدا نیندازد. این قرائت در عمل، توقعات نامتناسبی برای دولت ایجاد می‌کند: دولت را هم مسئول معیشت و امنیت می‌داند، هم مسئول عقاید و فضایل باطنی افراد. نقد بنیادین این قرائت از سوی مطهری (۱۳۷۰، ج۱: ۱۳۴) صورت گرفته است که حداکثرگرایی دینی در امور دنیوی را ناپسند می‌داند و یادآور می شود که بسیاری از امور اجتماعی، تابع عقل و تجربه‌اند نه نصوص دینی. این نقد با استدلال کلیدی مقاله هم‌سوست: ائمه معصومین (ع) در امور دنیوی، کاملاً عقلانی و کارشناسی عمل می‌کردند، نه وحیانی (شیخ مفید؛ منتظرالقائم، ۱۳۸۴: ۱۲۶–۱۳۰) نمونه تاریخی این رویکرد، مدیریت کارشناسی امور بازار، نبردها و روابط دیپلماتیک توسط پیامبر (ص) و امیرمؤمنان (ع) است که در امور فنی از مشورت و تجربه اهل آن بهره می‌گرفتند. بنابراین قرائت حداکثری، هم از منظر نظری ناقص است و هم با سنت عملی معصومین (ع) ناسازگار است.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-28]
[DOI: https://doi.org/10.22034/priw.16.3.5]

صنفی و حکومت روحانیت

در این قرائت، حکمرانی حقی صنفی متعلق به یک گروه خاص است و دیگران را صرفاً تابع و مشمول می‌داند. منطقی (۱۳۸۹: ۲۱۰) این قرائت را نقد کرده و نشان می‌دهد که هیچ مبنای دینی برای صنفی بودن حکمرانی وجود ندارد؛ حکمرانی وظیفه‌ای اجتماعی و عقلایی است، نه امتیازی صنفی، و صلاحیت آن با علم، عدالت و تعهد اخلاقی تعیین می‌شود نه با تعلق گروهی. پیامد عملی قرائت صنفی، دو مسئله است: نخست، تقلیل انبوهی از متخصصان غیرروحانی از عرصه تصمیم‌گیری راهبردی؛ دوم، خلط میان نهاد علمی روحانیت و نهاد سیاسی دولت که به زیان هر دو است.

آرمان‌گرایانه و حکومت دین‌داران صالح

مهدوی کنی (۱۳۷۵: ۸۹) بر این باور است که حکمرانی باید به دست دین‌داران صالح سپرده شود و فضایل اخلاقی زمامداران، ضامن سلامت حکومت است. این قرائت در بستر خاصی مانند دفاع مقدس، مثمر ثمر بود (خودروان، ۱۳۹۲: ۱۳۶) در آن دوره، اخلاص و ایمان دینی رزمندگان و فرماندهان، توانست کسری تکنولوژی و تجهیزات را جبران کند. اما به‌تنهایی برای اداره بلندمدت جامعه کافی نیست: صالح بودن جایگزین تخصص و کارآمدی نمی‌شود و در عرصه‌های پیچیده اقتصادی، مدیریتی و علمی، صرفِ تقوی به کار نمی‌آید. تجربه چهار دهه حکمرانی نشان داده است که انتصاب مدیران به صرف تعهد دینی و بدون سنجش تخصص، به ناکارآمدی و بی‌اعتمادی اجتماعی دامن زده است. بنابراین قرائت آرمان‌گرایانه باید با شرط تخصص تکمیل شود تا به صورت‌بندی راهبردی برسد.

واقع‌گرایانه و مردم‌سالاری دینی

این قرائت - که مقاله آن را تأیید می‌کند - بر مردم‌سالاری دینی استوار است و مبتنی بر معیار «عدم مغایرت با دین» است، نه «تطابق صددر صدی» با دین. به بیان دیگر، در تصمیم‌گیری‌های حکمرانی، لازم نیست هر تصمیم مستقیماً از نصوص دینی استخراج شود؛ کافی است آن تصمیم با احکام مسلم دین مغایرت نداشته باشد. مبانی حقوقی این قرائت در اصول ۲، ۵۶، ۹۰، ۹۶ و ۱۷۷ قانون اساسی صورت‌بندی شده است: اصل ۵۶ حاکمیت را مطلقِ خدا می‌داند، اما اعطای آن را به انسان‌ها به‌عنوان امر اجتماعی تعیین می‌کند؛ اصل ۹۰ حق تحمل و شکایت عمومی را صورت‌بندی می‌کند؛ اصل ۹۶ سازوکار تشخیص صلاحیت را مشخص می‌کند؛ و اصل ۱۷۷ دین اسلام را معیار نهایی عدم مغایرت می‌داند. امام خمینی (۱۳۷۸، ج۵ :۱۴۴) نیز مصالح نظام و رضایت مردم را معیار تصمیم‌گیری در حکومت اسلامی دانسته و در بیانات ۱۳۸۰/۸/۲۰ تصریح کرده است که نظر ملت در حکومت اسلامی محترم است. این قرائت دو مزیت راهبردی دارد: نخست، فضای کارشناسی و عقلانی را باز می‌کند و مدیریت علمی را ممکن می‌سازد؛ دوم، به‌جای توقعات نامتناسب از دین، مرزهای مشخصی میان حوزه دین و حوزه مدیریت عقلانی تعیین می‌کند و بدین‌ترتیب از دو خطا پیشگیری می‌کند: دین‌گریزی ناشی از شکست‌های مدیریتی، و شریعت‌گرایی افراطی ناشی از خلط دین و سیاست.

آسیب‌شناسی فقدان تحلیل راهبردی در تربیت اخلاقی مدیران

یافته دوم پژوهش آن است که وجه مشترک همه دولت‌های پس از انقلاب، فقدان تحلیل راهبردی به‌ویژه در حوزه تربیت اخلاقی مدیران بوده است. هیچ‌یک از دولت‌ها الگوی منسجمی برای ارزیابی و تربیت اخلاقی مدیران صورت‌بندی نکرده‌اند و گزینش مدیران، غالباً تابع ملاحظات سیاسی، صنفی یا آرمانی بوده است تا معیارهای علمی روانشناختی–اخلاقی. نتیجه این فقدان، تبدیل چالش تربیتی به بحران ساختاری حکمرانی بوده است: تخلفات اداری و مالی، فساد اقتصادی و بی‌اعتمادی عمومی، علائمی از این بحران‌اند. شواهد آسیب‌های اجتماعی (رفیع‌پور، ۱۳۷۸: ۳۸–۵۶) و وضعیت دین‌داری منا سکی–هیئتی (غفاری هشجین و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۳–۸۲) نشان می‌دهد که تربیت اخلاقی در نظام اداری و سیاسی کشور، به یک مسئله راهبردی حل‌نشده بدل شده است. از منظر مدیریت و رفتار سازمانی، این یافته با تحلیل رابینز (۱۳۸۷) درباره جایگاه ارزش‌ها و الگوی رفتاری مدیران هم‌خوان است: رفتار اخلاقی مدیران، بیشتر از مداخله‌های آموزشی شکل می‌گیرد تا نصایح؛ و پسران قادر (۱۳۸۴) نیز نشان می‌دهد تحول سازمانی بدون تحلیل راهبردی و بازطراحی سازوکارهای انگیزشی ممکن نیست.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-28]

[DOI: https://doi.org/10.22034/priw.16.3.5]

تحلیل علت ناکامی در تحقق اصل سوم

تحلیل نشان می‌دهد علت ناکامی در تحقق اصل سوم قانون اساسی - یعنی ایجاد محیط اخلاقی سالم و تربیت افراد با ایمان و اخلاق نیکو - صرفاً ضعف مدیران نیست، بلکه به سه سطح ساختاری بازمی‌گردد: نخست، حاکمیت قرائت حداکثری که توقعات نامتناسبی برای دولت ایجاد کرده است؛ دوم، تقلیل دین‌داری به مناسک و هیئت به‌جای بازتولید سبک زندگی اخلاقی؛ سوم، خودداری از بازخوانی ساختار حکمرانی و کارآمدی. موفقیت‌های نظام - از استقلال سیاسی تا مقاومت ملی - انکارناپذیر است؛ اما این موفقیت‌ها نهاد حکمرانی را از نیاز به نوسازی مستمر معاف نمی‌کند. در این میان، نظریه مشروعیت ثانویه (کرامت، ۱۳۹۳: ۶۳) پیام روشنی دارد: نادیده گرفتن کارآمدی و رضایت شهروندان، پشتوانه اجتماعی نظام را فرسوده می‌کند و بنابراین اصلاح سبک زندگی اخلاقی، از منظر حکمرانی، یک ضرورت راهبردی است، نه یک اقدام فرهنگی صرف. این تحلیل با پیش‌فرض نظری مقاله - یعنی سه‌گانه اعتقادیات، اخلاقیات و شریعتیات - منطبق است: شکست در بازتولید لایه اخلاقیات، به‌مرور اعتبار دو لایه دیگر را نیز در ذهن عموم فرسوده می‌کند."

بحث و نتیجه‌گیری

پرسش اصلی پژوهش آن بود که چرا نظام حکمرانی اسلامی، با وجود اصل سوم قانون اساسی، در تحقق زیست اخلاقی شهروندان ناکام مانده است. پاسخ پژوهش سه‌لایه است: نخست، غلبه قرائت حداکثری از حکمرانی که حوزه فردی معنویت و حوزه عقلانی مدیریت را به هم آمیخت؛ دوم، تقلیل دین‌داری به قرائت مناسکی–هیئتی که به‌جای پرورش اخلاق اجتماعی، به تعارض مناسکی فروکاست؛ سوم، فقدان تحلیل راهبردی در تربیت اخلاقی مدیران و مقدم داشتن تعهد بر تخصص. این سه لایه در کنار هم، مسئله تربیتی را به بحران ساختاری تبدیل کردند.

یافته‌های پژوهش با سه سنت نظری گفتگو می‌کند: با جوادی آملی (۱۳۷۷) و مصباح یزدی (۱۳۸۶) هم‌داستان است که اخلاق، لایه مستقل و فطری دین است و باید در حکمرانی در کنار شریعت قرار گیرد؛ با مطهری (۱۳۷۰) و منطقی (۱۳۸۹) هم‌نظر است که حکمرانی حداکثری و صنفی، مبنای دینی ندارد و در تضاد با سنت عملی ائمه (ع) است؛ و با کرامت (۱۳۹۳) هم‌رأی است که مشروعیت ثانویه، تابع کارآمدی و رضایت شهروندان است. در سوی دیگر، از قرائت آرمان‌گرایانه مهدوی کنی (۱۳۷۵) نکته ارزشمند «صلاحیت اخلاقی زمامداران» را حفظ می‌کند، اما آن را شرط لازم-نه شرط کافی-می‌داند و تخصص و کارآمدی را در کنار آن می‌نهد.

الگوی پیشنهادی دهبخشی

بر پایه یافته‌ها، الگوی راهبردی زیر برای ارتقای سبک زندگی اخلاقی ملت و دولت پیشنهاد می‌شود:

۱. **غلبه گفتمان «عدم مغایرت با دین»:** بر گفتمان «تطابق صددرصدی» در تصمیم‌گیری‌های حکمرانی؛ این رویکرد هم با متن قانون اساسی سازگار است و هم فضای عقلانیت و کارشناسی را باز می‌کند.

۲. **تفکیک متن اصیل دین از رفتار دینی:** توجه به ابعاد معرفتی، روانشناختی و اخلاقی دین‌داری؛ رفتار مسلمانان نباید با خود دین خلط شود.

۳. **برقراری نظام حزبی، نظارت و پاسخ‌گویی و تقدس‌زدایی از زمامداران:** تقدسِ فردی جایگزین پاسخ‌گویی نهادی نمی‌شود.

۴. **مدیریت تابع قانون و خرد جمعی:** به‌جای فردگرایی و تصمیم‌گیری سلیقه‌ای؛ حکمرانی علمی به معنای امانت به خرد جمعی است.

۵. **تقدم معیشت بر دیانت در تربیت اخلاقی:** طبق تجربه اجتماعی، دین‌داری اصیل در سایه رفع معیشت رشد می‌کند و فقر، بستر ضعف اخلاقی است.

۶. **عدم دخالت دولت در رابطه فردی انسان با خدا:** حوزه معنویت فردی، مصون از مداخله نهادی است.

۷. **حذف امتیازات مادی برای دینداری:** به‌منظور پیشگیری از ریاپروری؛ دین‌داری مصلحتی، ضد دین است.

۸. **گزینش مدیران صرفاً بر مبنای بُعد رواِ شناختی–اخلاقی:** پرهیز از تجسس اعتقادی؛ معیار گزینش، رفتار اخلاقی مشهود است، نه عقاید باطنی.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-28]

[DOI: https://doi.org/10.22034/priw.16.3.5]

۹. **تقدم تخصص بر تعهد**: در انتصاب مدیران؛ تعهد بدون تخصص، به زیان ملت است.
۱۰. **پرهیز از تنش‌زایی و قوانین جنجالی در سه قوه**؛ ثبات و انسجام نهادی، بستر اعتماد اجتماعی و اخلاق عمومی است.

اولویت‌های اجرایی

برای تحقق این الگو، اولویت‌هایی چون تحکیم خرد جمعی، حکمرانی علمی، اصلاح نظام مالیاتی، گذار از اقتصاد نفت‌محور به اقتصاد دانش‌بنیان، توسعه زیرساخت اینترنت پرسرعت و تقویت نهاد خانواده پیشنهاد می شود؛ زیرا این عناصر، هم بستر معیشتی دین‌داری اصیل را فراهم می‌کنند و هم کارآمدی نظام را که شرط مشروعیت ثانویه است ارتقا می‌دهند.

پیشنهادهای پژوهش

پژوهش‌های آتی می‌توانند با روش‌های کمّی و میدانی، رابطه معیشت و دین‌داری، اثربخشی الگوی پیشنهادی در نهادهای اداری، و مقایسه تطبیقی الگوی مردم‌سالاری دینی با سایر الگوهای حکمرانی دینی را بررسی کنند.

تضاد منافع: نویسندگان اذعان دارند که در این مقاله هیچگونه تعارض منافعی وجود ندارد.

منابع مالی: پژوهش حاضر از هیچ مؤسسه و نهادی حمایت مالی دریافت نکرده و کلیه هزینه‌ها در طول فرآیند اجرای پژوهش بر عهده پژوهشگران بوده است.

تشکر و قدردانی: پژوهش حاضر بدون همکاری پژوهشگران امکان‌پذیر نبود؛ بدین وسیله از کلیه پژوهشگران تقدیر و تشکر به عمل می‌آید.

الف) منابع فارسی

آل‌احمد، جلال. (۱۳۶۵). *غرب‌زدگی*. تهران: رواق.
اسماعیل حسینی، غلامرضا. (۱۳۹۰). *نقش محوری انسان کامل در تحقق تمدن اسلامی*. *پژوهشنامه انقلاب اسلامی*، ۱.
امین، محمد. (۱۳۸۱). *انقلاب اسلامی*. پیامدها و ره‌آوردها. *مجله صباح*، ۲ و ۳.
بخشی، عباس. (۱۳۸۹). *عقلانیت در سپهر دیانت*. رشت: سپید رود.
پسران قادر، مجید. (۱۳۸۴). *پژوهش مدیریت و تحول سازمانی*. تهران: انتشارات کیفیت.
جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۶۸). *شرح حکمت متعالیه* (ج۶)، قم: مؤسسه تحقیقاتی الزهراء.
جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۲). *شناخت‌شناسی در قرآن*. قم: انتشارات رجاء.
جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۵). *رحیق مختوم* (ج۱)، قم: مرکز نشر اسراء.
جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۷). *شریعت در آینه معرفت*. قم: مرکز نشر اسراء.
جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۲). *سرچشمه اندیشه* (ج۱). قم: مرکز نشر اسراء.
جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۹۹۰). *الصحاح: تاج اللغة وصحاح العربیة* (احمد عبدالغفور عطار، مصحح). بیروت: دارالعلم.
حسینی الهاشمی، مرتضی. (بی‌تا). بررسی ضرورت نرم‌افزار اسلامی. در *مجموعه مقالات اولین سمینار کامپیوتر و علوم اسلامی*. تهران: فرهنگستان علوم اسلامی قم (صص ۲۶۹ به بعد).
خمینی، روح‌الله (سید روح‌الله مصطفوی موسوی خمینی). (۱۳۷۳). *ولایت فقیه: حکومت اسلامی*. تهران: مؤسسه نشر عروج.
خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۸). *صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی* (ج۵). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
خواجه سروی، غلامرضا. (۱۳۸۹). *انقلاب اسلامی و روایت هویت ملی* (چ۲) تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-28]
[DOI: https://doi.org/10.22034/priw.16.3.5]

خودروان، حسن. (۱۳۹۲). *[رساله دکتری]*. دانشگاه پیام نور.
دهشیری، محمدرضا. (۱۳۸۲). تأثیرات فرهنگی انقلاب اسلامی. *اندیشه انقلاب اسلامی*، ۷ و ۸.
رابینز، استیفن پی. (۱۳۸۷). *مبانی رفتار سازمانی* (مهدی پارسائیان و سید محمد اعرابی، مترجمان). تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
رفیع‌پور، فرامرز. (۱۳۷۵). *توسعه و تضاد*. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۴). *قبض و بسط تئوریک شریعت*. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.
سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۶). *مدار و مدیریت*. تهران: مؤسسه فرهنگی صراط.
سرافرازی، عباسعلی. (بی‌تا). *رابطه علم و دین*. قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
عابدی جعفری، حسن سبزیکار. (۱۳۹۱). مدیریت اسلامی در ایران. *اسلام و مدیریت*، ۱(۲).
عیوضی، محمدحسین و هراتی، محمدرضا. (۱۳۹۲). *درآمدی تحلیلی بر انقلاب اسلامی ایران*. تهران: انتشارات پیام نور.
غفاری هشجین، زاهد، و همکاران. (۱۳۹۱). نقش هیئت‌های مذهبی در دین‌داری اجتماعی. *فصلنامه علوم سیاسی*.
قمی، عباس. (۱۴۱۶ق). *سفینه‌البحار و مدنهالحکم* (علی‌اکبر غفاری، مصحح). قم: دارالاسوه (چاپ مرکز نشر اسراء).
کرامت، فرهاد. (۱۳۹۳). عناصر مشروعیت‌یابی در نظام سیاسی. *فصلنامه راهبرد*، (۷۲)،۶۳ .
مجلسی، محمدباقر.)۱۴۰۳ق). *بحارالانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار*. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
مهدوی کنی، محمدرضا. (۱۳۷۵). *نظریه سیاسی اسلام*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
مقیمی، سید محمد. (۱۳۷۷). شناخت شخصیت کارکنان و نقش آن در مدیریت. *ماهنامه تدبیر*،۹۰.
منطقی، محسن. (۱۳۸۹). *[عنوان اثر]*. [مشخصات نشر در منبع اصلی درج نشده است].
ملکیان، مصطفی. (۱۳۸۱). *راهی به رهایی: مقالات و گفت‌وگوها*. تهران: نشر پایان.
ملکیان، مصطفی. (۱۳۸۵). *مشتاقی و مهجوری: مقالات و گفت‌وگوها*. تهران: نشر پایان.
ملکیان، مصطفی. (۱۳۸۵). *مهر ماندگار: مقالات و گفت‌وگوها*. تهران: نشر پایان.
ملکیان، مصطفی. (۱۳۸۷). *دین، معنویت و روشنفکری: مقالات و گفت‌وگوها*. تهران: نشر پایان.
منتظرالقائم، مهدی. (۱۳۸۴). *[عنوان اثر]*، صص ۱۲۶–۱۳۰.
نظربور، مهدی. (۱۳۹۱). *آشنایی با قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*. تهران: انتشارات پیام نور.
مطهری، مرتضی. (۱۳۷۰). *مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی* (ج۱ .(تهران: انتشارات صدرا.
فیرحی، داوود. (۱۳۸۲). *نظام سیاسی و دولت در اسلام*. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۶). *آموزش فلسفه*. قم: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
بشیریه، حسین. (۱۳۸۱). *مبانی سیاسی و اجتماعی اسلام*. تهران: نشر نی.

اسناد و متون رسمی

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (مصوب ۱۳۶۸، با اصلاحات بعدی)، اصول ۲، ۳، ۵، ۵۶، ۹۰، ۹۶ و ۱۷۷.
خمینی، روح‌الله. (۱۳۸۰، ۲۰ آبان). بیانات در جمع اعضای مجلس خبرگان رهبری. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
خامنه‌ای، علی. (۱۳۹۳). *بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی*. تهران: دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-28]
[DOI: https://doi.org/10.22034/priw.16.3.5]